

підтримка космічних досліджень, фотометрія і спектрофотометрія зірок [14].

У 1994 р. обсерваторія Миколаївського державного університету увійшла до офіційного переліку астрономічних установ світу. Вона працює спільно з Кримською астрофізичною обсерваторією, Головною астрономічною обсерваторією НАН та іншими подібними закладами України. Установа має широкі міжнародні зв'язки, а її співробітники беруть активну участь у різних наукових форумах поза межами країни [14]. Працівники обсерваторії займаються також астрономічним приладобудуванням. Так, ними розроблено проект і виготовлено 400-мм і 702-мм телескопи-рефлектори, 4-метровий параболічний радіотелескоп, різноманітні реєструючі прилади [15]. 17 червня 1996 р. обсерваторії було присвоєно ім'я її першого директора – Н. Каліненкова [14]. При установі постійно працює астрономічний гурток для школярів міста та секція астрономії Малої академії наук [15].

Із вище викладеного можна зробити висновок, що всі існуючі астрономічні обсерваторії при університетах України за час свого існування стали потужними навчальними та науково-дослідними закладами, в яких проходить навчання нове покоління майбутніх астрономів-фахівців, ведуться наукові роботи вчених в різних галузях астрономії. Вони підтримують тісні наукові зв'язки з багатьма астрономічними обсерваторіями світу, що забезпечує обмін науковим досвідом. В наукових установах проводиться популяризація астрономічної науки, шляхом музейної експозиції, що надає відвідувачам змогу зрозуміти предмет вивчення цієї дисципліни та розширити свій світогляд.

1. *Очерки истории отечественной астрономии: С древнейших времен до начала XX в.* / Е. Гребеников, К. Огородников, И. Климишин и др. – К., 1992.
2. *Казанцева Л., Кислюк В. Київське вікно у Всесвіт.* – К., 2006.
3. *Яцків Я.С. Астрономія // Енциклопедія Сучасної України.* – Т. 1. – К., 2001.
4. *Логвиненко О.О. Астрономічна обсерваторія Львівського університету // Енциклопедія Сучасної України.* – Т. 1. – К., 2001.
5. *Львівський національний університет ім. І. Франка [Електронний ресурс].* – Режим доступу: <http://astro.franko.lviv.ua>.
6. *Евдокимов Н. Астрономические обсерватории Украины // Наука на Украине.* – 1922. – № 1.
7. *Захожай В.А. Астрономічна обсерваторія Харківського університету // Енциклопедія Сучасної України.* – Т. 1. – К., 2001.
8. *Александров Ю.В. Музей історії астрономії в Харківському університеті // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: Мат. наук. конф.* – К., 2009.
9. *Шульгин В. История университета Св. Владимира.* – СПб., 1860.
10. *Тельнюк-Адамчук В.В. Астрономічна обсерваторія Київського університету // Енциклопедія Сучасної України.* – Т. 1. – К., 2001.
11. *Одесский национальный университет им. И.И. Мечникова [Електронний ресурс].* – <http://onu.edu.ua/uk/geninfo/history>.
12. *Каретников В.Г. Астрономічна обсерваторія Одеського університету // Енциклопедія Сучасної України.* – Т. 1. – К., 2001.
13. *Каретников В.Г. Історія астрономії в посталях, пам'ятках та колекціях Одеської астрономічної обсерваторії // Український технічний музей...*
14. *Рижєва Н.О. Астрономічна обсерваторія ім. професора Н.Д. Каліненкова Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського // Український технічний музей...*

15. *Білий Ю., Хейфец І., Шляпников О. Астрономічна обсерваторія Миколаївського педагогічного університету // Енциклопедія Сучасної України.* – Т. 1. – К., 2001.

Salata S.A. The history of the Ukrainian university observatories creation and development. In the article is briefly highlighted the history of the creation and development of the scientific activity in the Ukrainian university observatories up today.

Key words: astronomy, observatory, university, museum, equipment

Н. О. Пасічник

ВПЛИВ КАМЕРАЛІСТИКИ НА СТАНОВЛЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ТА ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НАУК В УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ ХІХ СТ.

У статті аналізується вплив камеральної науки на розвиток фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер та особливості викладання камералістики в університетах українських губерній Російської імперії впродовж ХІХ ст.

Ключові слова: фінанси, фінансова наука, політична економія, фінансове право, камеральні науки, меркантилізм

Процес становлення фінансової та фінансово-правової наук в університетах українських губерній Російської імперії впродовж ХІХ ст. був детермінований не тільки зміною соціально-економічної системи і, відповідно, домінуючих фінансових інститутів, але й еволюцією парадигмальних підходів, відображених у працях науковців і практиків фінансової діяльності. З розвитком фінансових інститутів відбувалося напрацювання принципів фінансової політики, генеза фінансової науки і фінансового законодавства. Теорія фінансів у процесі розвитку інтегрувала тисячолітню практику, елементи камералістики, теоретичні розробки різноманітних економічних шкіл (меркантилістів, фізіократів, класичної школи політекономії, марксизму), основи політичних теорій. Прикладними джерелами, які застосовувала, аналізувала, інтерпретувала фінансова наука, стали фінансові статистика й історія. У фінансовій науці інтеграція знань відбулася через синтезування теоретичного і практичного матеріалу різних курсів у єдиній системі. Значний вплив на становлення вітчизняної фінансової та фінансово-правової наук мали положення камералістики – вчення щодо управління державним (казеним) майном.

Першими дослідниками розвитку фінансової науки та її камеральної складової були теоретики і практики фінансової та фінансово-правової думки того часу – І. Горлов, С. Іловайський, В. Лебедев, Ф. Мільгаузен, І. Озеров, М. Рейтерн, І. Тарасов, Г. Тіткін, І. Янжул та ін. Ці вчені дотримувалися погляду, що фінанси є частиною камеральних наук [1, 44]. Означена проблематика досліджується і сучасними науковцями, такими, як В. Андрущенко, К. Бельський, Л. Безгубенко, О. Василик, О. Грачова, О. Козирін, В. Небрат, В. Орлик, В. Пушкарьова, І. Рукавішнікова, В. Хошуляк, О. Ялбулганов та ін. Проте, поза увагою більшості дослідників залишилися питання впливу наукового доробку камералістів (в окремих роботах – поліцейстів) на розвиток фінансів і фінансового права та викладання камералістики в українських університетах Російської імперії.

У ХVІІІ ст. фінансова наука як самостійна галузь знань ще ніде, крім Франції, не виокремилася. Зчатки фінансових знань входили до складу так званих камеральних наук (назва походить від лат. camera – кімната зі склепіннями; за часи франкських королів камерою називалося приміщення, де зберігалося приватне майно голови держави, згодом цим терміном позначали вже установу з управління державним майном [2, 19]). Становленню камеральної науки, яке простежується з ХVІ–ХVІІ ст. в Австрії та Німеччині, сприяла економіч-

на політика меркантилізму та зростання фінансових витрат на утримання двору (держави), чиновників і військових. Фінансисти XIX ст. та сучасні дослідники вважають, що німецькі камералісти були своєрідним відгалуженням меркантилізму, який розвивався в умовах фінансового господарства Німеччини [3, 10]. Камералістика як сукупність суспільних наук, зорієнтованих на теорію та практику державного управління, викладалася майбутнім державним службовцям [4, 135].

Авторами перших робіт з камералістики були М. Оссе (1506–1557), який запропонував у своєму політичному тестаменті від 1556 р. зразок уряду і управління в державі, та Г. Обрехт (1547–1612) – автор твору «П'ять різних секретів політики при визначенні на службу, утриманні та збільшенні гарної поліції», опублікованого 1617 р., де він виклав проєкт загальної програми управління, показав особливості суспільних відносин і взаємин індивідів з державою, органами управління, адміністративними (поліцейськими) установами [5]. Термін «камеральні науки» з'явився в Німеччині XVIII ст. Ним позначали сукупність знань, необхідних для належного та успішного управління камеральним (державним) майном (Kammerguter). До сфери камеральних наук або камералістики (Camaralia) відносилося вчення про різні галузі промисловості, які виступали джерелами задоволення державних потреб: агрономія, гірнича справа, лісівництво, торгівля; частково приєднувалася політична економія та деякі основи державного благоустрою і вчення про способи задоволення державних потреб. [1, 44.]. Як зазначалося в енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона, сфера камеральної науки, метою якої було вивчення способів отримання максимального доходу з камерального майна, розпадалася на два види зобов'язань, що покладалися на управління державного майна: 1) економію або вивчення суто господарських, практично-технічних дисциплін (сільське господарство, лісівництво, гірнича справа тощо); 2) вчення про державне управління, що включало, з одного боку, науку про поліцію (вивчала засоби зростання загального добробуту), з іншого – камералістику, тобто, все те, що складає в сучасних умовах фінанси [6].

Впродовж XVIII ст. наукове значення камералістики зростало, створювалися кафедри камеральних наук у деяких Європейських університетах (Галла, Франкфурт-на-Одері, Відень, Геттінген), відтак, з XIX ст. камералістику почали викладати і в університетах Російської імперії. Метою вивчення камералістики була підготовка фахівців для господарської або адміністративної служби. Ринкові умови господарювання зумовили нові вимоги до фінансової системи держави, правового регулювання фінансової діяльності, органів державного управління фінансами, які, зі свого боку, для здійснення нових функцій потребували висококваліфікованих кадрів у сфері державних, корпоративних і муніципальних фінансів. Проте, не лише об'єктивні умови зародження і розвитку нових соціально-економічних відносин сприяли становленню фінансової науки, а й формування професорсько-викладацького корпусу двох нових напрямків суспільствознавчої науки – камералістики і політичної економії. Як зазначає В. Хошуляк, на той час, коли вивчення цих дисциплін запроваджувалося у вітчизняних університетах, їх формування як наукових дисциплін у західноєвропейських університетах набуло форми цілісної системи знань; вони (політична економія і наука про фінанси) сформувалися у результаті поступового накопичення прийомів і методів вирішення завдань, що виникали в ході розвитку різних аспектів фінансового і господарського життя суспільства [7, 220].

З урахуванням цих наукових реалій, у «Регламенті Імператорської Академії наук» від 25 липня 1803 р. зазначалося: «Науки, коих усовершенствованием Академія должна заниматься, суть следующие: Вышняя Математика и Физико-Математика, Механика твердых и жидких тел, Астрономия, Химия, Минералогия, Ботаника, Зоология, Анатомия и Физиология, и Технология; сверх того История, Статистика и Экономия Политическая» [8]. При розгляді статуту було запропоновано проєкт (в подальшому його не було реалізовано), авторами якого були вчені Н. Фус і Ф. Баузе. Вони запропонували розподіл навчальних дисциплін, який використовувався переважно у німецьких університетах і передбачав викладання теоретичних основ фінансів у рамках політичної економії, а фінансове законодавство – у рамках державознавчих наук – «опис становища держави» [9, 19].

Проаналізуємо камеральну складову вищої освіти. За Статутом 1804 р., для Харківського, як і для інших університетів імперії, затверджувалося чотири факультети, котрі спочатку називалися відділеннями: моральних та політичних наук (з прийняттям нового університетського Статуту 1835 р. було перейменовано на юридичний факультет); фізичних та математичних наук; лікувальних або медичних наук; словесних наук. Спрямування навчання на відділенні моральних та політичних наук відобразалося, перш за все, у складі його кафедр і дисциплін, які вивчалися. Згідно зі Статутом, до відділення на той момент належали 7 кафедр: богослов'я догматичного та моралістичного; тлумачення священного писання та церковної історії; споглядальної та практичної філософії; права природного, політичного й народного; прав цивільного та кримінального судочинства в Російській імперії; прав найзначніших стародавніх і нинішніх народів; дипломатики та політичної економії [10, 268]. Кафедра дипломатики та політичної економії Харківського університету викладала вступ до політико-камеральних наук, державне загальне право, політичну економію, науку про фінанси та природне право, політичну арифметику, дипломатику. Політична арифметика розглядалася як одна з часток політичної економії, завданням якої було вивчення таких явищ господарчого оберту, які допускали кількісні вимірювання з використанням алгебраїчних та арифметичних формул [11, 272].

Виокремити правничу спеціалізацію в деяких економічних дисциплінах, що викладалася в Харківському університеті, допомагають навчальні курси професора Харківського університету Л. Якоба (1759–1827). Беззаперечною заслугою науковця було те, що він першим в історії вітчизняної науки визначив та обґрунтував фінансове право як сформульовану сукупність знань, що знаходиться за межами політичної економії і має власний предмет дослідження [7, 219]. При цьому він вважав фінансове право економічною дисципліною, а в самій економіці розрізняв три складові: політичну економію – науку про народне господарство; державну економію або фінансове право та економічну діяльність держави або цивільне право [12, 24]. Л. Якоб виокремив юридичну складову в економічних дисциплінах; так, предметом науки про державне господарство науковець вважав фінансове право, а поліцейського права – економічне законодавство [13, 276].

За університетським Статутом 1835 р., перелік кафедр юридичного факультету повторював розділи Зібрання законів діючого законодавства. До складу факультету входили наступні кафедри: 1) загальний систематичний огляд законодавства або так звана енциклопедія прав; 2) основні закони і заклади Російської

імперії, закони про стани людей в державі; 3) російські цивільні закони як загальні, так і особливі: кредитні, торгові і про фабрики із включенням тих місцевих законів, які діють в окремих тільки губерніях; 4) російські кримінальні закони; 5) закони державного благоустрою та благочинності; 6) закони про державні повинності й фінанси; 7) римське законодавство в поєднанні з його історією [14, 488].

Упродовж 1840-х рр. у Петербурзькому, Казанському і Харківському університетах при юридичних факультетах були відкриті камеральні відділення. Вони мали здійснювати підготовку державних службовців для різних сфер управління, чим поєднувався широкий набір дисциплін, що вивчався. Основні предмети цього розряду можна розділити на три складові. Перший – економічний блок дисциплін був представлений політичною економією і статистикою, викладався на історико-філологічному факультеті, з додатковим вивченням законів про фінанси і державні повинності. Другий – адміністративний блок містив такі дисципліни, як державне право європейських держав, державні установи Російської імперії та закони державного благоустрою та благочинності. Поняття «закони державного благоустрою» означає «законодавство про заходи, що забезпечують добробут», а «закони благочинності» – це поліцейські закони щодо забезпечення безпеки [15, 58–59]. За складання Зводу законів Російської імперії (1833 р.), всі поліцейські закони були об'єднані у дві групи: закони державного благоустрою (XI і XII тт.) і закони державної благочинності (XIII і XIV тт.). Як зазначалося вище, за університетським Статутом 1835 р. на юридичних факультетах мала бути кафедра благоустрою і благочинності. Після запровадження статуту 1884 р., вона була перейменована на кафедру поліцейського права.

Третій блок становили предмети, що вивчалися на фізико-математичному факультеті – природна історія, технологія, агрономія, архітектура. Як додаткові предмети студенти слухали російські цивільні та кримінальні закони, загальну та вітчизняну історію, одну з новітніх мов [16, 119–121]. Важливо відзначити, що в рамках юридичного факультету такі дисципліни камерального розряду, як державне право європейських держав, закони про фінанси і державні повинності, закони про благоустрій та благочинність були обов'язковими для вивчення [17].

Значною подією суспільно-культурного життя Російської імперії стало відкриття 1 травня 1865 р. в Одесі Новоросійського університету. Він був заснований на базі Рішельєвського ліцею, а юридичний факультет університету – на основі відділення правознавства і камерального відділення ліцею [18, 551]. Останнє було відкрите 1841 р. як експеримент і данина Європейській системі освіти. Студенти камерального (найчисельнішого) відділення ліцею вивчали політичну економію, фінанси, торгівлю, комерцію, фізику, фізичну географію, хімію, історію, сільське господарство, технологію, архітектуру й огляд російських законів. Тут готували дер-

жавних службовців, а також юристів у галузі державного та приватного права. Історично склалося так, що камеральне і юридичне відділення, що отримали, відповідно до Статуту 1837 р. статус «університетських факультетів» (а слухачі – звання університетських студентів), стали попередниками спеціалізованої підготовки з публічно-правових наук у цьому університеті [19].

Щодо впливу камералістики на становлення російської фінансової науки можна зробити певні висновки, за наведеною нижче схемою, що узагальнює інтерпретацію І. Горлова та відображає панівні погляди в Росії початку XIX ст. на місце науки про фінанси у системі наук про «державний благоустрій» [20, 6].

На думку відомого фінансиста І. Янжула, фінанси як частина камеральних наук, відіграли в камералістиці другорядну роль, тому й не було необхідності створювати для них особливу сферу знання: держава задовольняла свої потреби, головним чином, з доходів від державного майна і промислів, застосовуючи такі ж прийоми і способи, як і будь-яка приватна особа. При цьому вивчення цих способів здійснювала політична економія. Однак, коли державне майно та промисли втратили першорядне значення при задоволенні державних потреб, а їхнє місце зайняли податки і позики, фінанси отримали величезне значення в економічному житті народів і мали виділитися в окрему науку [1, 44–45].

Камеральні відділення та камералістика як наука поєднували значну кількість різнопланових предметів, що ускладнювало їхнє викладання та засвоєння студентами. Як наслідок, не забезпечувалася належним чином відповідна теоретична та практична підготовка майбутніх фахівців. Тому камеральні відділення потребували реформування. Було розроблено проект перетворення камерального відділення у відділення державних наук, при цьому з камеральних предметів були виведені природничі та технічні дисципліни [21, 133]. Статут 1863 р., дія якого поширювалася на Санкт-Петербурзький, Московський, Казанський, Харківський і Київський університети, визначав функціонування на юридичних факультетах 13 кафедр: 1) енциклопедії права, 2) історії найважливіших іноземних законодавств – стародавніх і нових, 3) історії російського права, 4) історії слов'янських законодавств, 5) римського

права, 6) державного права, 7) цивільного права і цивільного судоустрою і судочинства, 8) кримінального права і кримінального судочинства, 9) поліцейського права, 10) фінансового права, 11) міжнародного права, 12) політичної економії і статистики, 13) церковного законодавства [22, 926–927].

Таким чином, у наукових і практичних розробках камералістів мали місце спроби системного викладення основ фінансового управління і визначення окремих теоретичних основ і складових фінансової і фінансово-правової наук. Викладання політичної економії і камеральних наук в університетах Російської імперії сприяли підготовці фахівців фінансово-правової сфери, необхідних як для управління державним майном, так і для викладання фінансово-правових дисциплін у вищих навчальних закладах. Саме камеральна складова юридичної освіти значною мірою сприяла виділенню фінансів, поліцейського і фінансового права у самостійні сфери наукового дослідження.

1. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М., 2002.
2. Зонненфельс И. Начальные основания полиции или благочиния / Пер. с нем. – М., 1787.
3. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пос. – М., 2003.
4. История экономических вчель: Підручник: у 2 ч. / За ред. В. Базилевича. – Ч. 2. – К., 2005.
5. Копытов Ю.А. Административное право. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://mobile.uchebniki.ws>.
6. Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – СПб., 1890 – 1907 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://brockhaus-efron-encyclopedia.info>.
7. Хошуляк В.В. Камералистика та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права XIX ст. // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2013. – № 6. – Т. 1.
8. Каратаев Н.К. Возникновение политической экономии в академии наук [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://lib1.textedu.ru/docs/895/index-577569.html>
9. Каратаев Н.К. Экономические науки в Московском университете (1755–1959). – М., 1956.
10. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. – 1864. – Т. 1.
11. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. Чубинского, Д. Багаля. – Х., 1908.
12. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та Західна наука. – К., 1993.
13. Левитський В. Якоб Людвиг Кондратьевич // Юридический факультет Харьковского университета...
14. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1864. – Т. 2 – Отд. 1.
15. Андреевский И. Благоустройство и благочиние // Энциклопедический словарь. – СПб., 1891. – Т. IV.
16. Григорьев В.В. Императорский С. Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования. Историческая записка. – СПб., 1870.
17. Гинзбург Ю.В., Ильина Т.Н. Образование и государственная служба: попытки введения специализации на юридических факультетах в России. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.lexed.ru/pravo/theory/ezegod52?gin.html>
18. Сурилов А.В., Ефимов П.Е. От лицея – к юридическому институту // Очерки развития науки Одессы. – О., 1995.
19. Из истории Ришельевского лицея [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.rl.odessa.ua>.
20. История финансового права России: Сб. ст. / Под ред. А. Ялбулганова. – М., 2005.
21. Яснопольский Н.П. Специализация учебных планов преподавания и занятия науками юридическими, государственными и экономическими в высших учебных заведениях России. – К., 1907.
22. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1865. – Т. 3.

Pasichnyk N.І. The influence of the cameralistics on the financial and legal science's formation in the Ukrainian universities in the 19th c. In this article is analyzed the impact of cameralistic science on the development of the Finance and Financial Law as the independent scientific areas, the peculiarities of the cameralistics teaching in the universities of the Russian Empire's Ukrainian provinces in the nineteenth century.

Key words: finance, financial science, political economy, financial law, cameralistic sciences, mercantilism

М. Е. Кругляк

МОТИВАЦІЯ ВСТУПУ ДО ВИЩОЇ ШКОЛИ АБІТУРІЄНТІВ З НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті розглянуто основні мотиви вступу абітурієнтів до ВНЗ Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.. Доведено домінування прагматичних мотивів і показано пільги, які надавала вища школа для її випускників.

Ключові слова: студентство, мотивація вступу, прагматизм

Інститут вищої освіти нині переживає кризовий стан, зумовлений, передусім, падінням її престижу, загальною доступністю до неї для людей, навіть із невисоким рівнем інтелектуального розвитку, комерціалізацією та корумпованістю сфери освіти, зниженням рівня професіоналізму випускників ВНЗ та, відповідно, їх викладацького складу. На жаль, у сучасних реаліях закінчення вищого навчального закладу не гарантує стовідсоткового працевлаштування, не кажучи вже про високу оплату праці. Звідси, актуальним є вивчення досвіду попередніх поколінь і шляхів виходу з кризи цієї галузі суспільної діяльності. Метою нашої статті є визначення мотивів, якими послуговувалися абітурієнти з Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст., і порівняння їх із мотивами абітурієнтів сучасної України.

Зауважимо, що проблема вибору вищого навчального закладу цікавила ще дореволюційних педагогів і громадських діячів. Це знайшло відображення в публіцистичних статтях Ф. і А. Фортунатових [1; 2]. Важливо, що автори розподілили абітурієнтів на різні групи, наголошуючи на домінуванні нематеріального складника серед «ідеалів» гімназисток і прагматичного – серед більшості студентства. Радянські історики проблемі вибору фаху, з боку майбутніх спеціалістів, приділяли мінімальну увагу, наголошуючи, в основному, на наукових, службових і станових привілеях випускників державної вищої школи, не зупиняючись окремо на правовому статусі студентства закладів неурядового сектору, більшість якого становили жінки й євреї (Б. Дубенцов, А. Іванов [3; 4]). Сучасні українські науковці (О. Драч, Л. Смоляр [5; 6]) акцентують увагу на мотиваціях вступу до ВНЗ жінок, їхній боротьбі за здобуття рівних прав. Окрему нішу займають публікації з життя духовного студентства (В. Тарасова, Н. Шип [7; 8]). Втім, комплексного аналізу мотиваційної складової навчального процесу у вищій школі Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. поки не зроблено.

Серед джерел, опрацьованих за підготовки статті, відзначимо опубліковані та неопубліковані матеріали. Першу групу складають документальні джерела, зокрема офіційні документи законодавчого [9] і статистичного [10] характеру. Вагому роль відіграють матеріали переписів єврейського студентства [11–13], що дають змогу виявити відмінність мотивації вступу до вишів іудейської молоді, що є цінним, з огляду на недослідженість проблеми в історіографії. Не менш важливим є звернення до студентських спогадів О. Аптекмана, М. Леваковського, М. Рильського, І. Фещен-